

ТЕНДЕНЦІ РОЗВИТКУ ФРАЗЕОЛОГІЧНОЇ СИСТЕМИ НІМЕЦЬКОЇ МОВИ VIII-XVII СТОЛІТЬ

Статтю присвячено лінгвокультурологічному вивченню становлення фразеологічних одиниць німецької мови протягом VIII-XVII століть. Розроблено новий підхід до вивчення фразеологічного складу з позиції діахронічного аспекту лінгвокультурології. Проведено історичний і генетичний аналіз фразеологічного складу.

Ключові слова: діахронічний аспект лінгвокультурології, фразеологічна картина світу, національно-культурні чинники.

V. I. SHKOLYARENKO. RAZVITIYE FRASEOLOGICHESKOY SISTEMY NEMETSOGO YAZYKA VIII-XVII VEKOV

Стаття посвящена лингвокультурологическому изучению становления фразеологических единиц немецкого языка в течение VIII-XVII веков. Разработан и представлен новый подход к изучению фразеологического состава с позиции диахронического аспекта лингвокультурологии. В работе реализован исторический и генетический анализ фразеологического состава.

Ключевые слова: диахронический аспект лингвокультурологии, фразеологическая картина мира, национально-культурные факторы

V. I. SHKOLYARENKO. FORMATION OF PHRASEOLOGICAL SYSTEM OF GERMAN OF 8TH-17TH CENTURIES

The article is devoted to the linguocultural study of the formation of German phraseological units during VIII-XVII centuries. The paper suggests a new approach to the study of German phraseology from diachronic aspect of linguoculturology. Historical and genetic analyses of phraseological units have been determined.

Key words: diachronic aspect of linguoculturology, phraseological world representation, national-cultural factors.

1. Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Сучасний етап розвитку лінгвістичних досліджень характеризується підвищеним інтересом до проблеми національно-культурної своєрідності фразеологічної системи. Визнаючи необхідність історичного аналізу мови в рамках загального мовознавства, а також урахування культурологічного аспекту, офіційна вітчизняна лінгвістична наука не наголошує на важливості історичного підходу до фразеологічної системи, що не може не збіднювати фразеологічних студій загалом. Доцільно підходити до кожного етапу розвитку мови як до невіддільного від усієї його історії і такого, що не зливається з попередніми й наступними періодами, тобто необхідно зберегти семантичну наступність в історії фразеотворення й дотримуватися принципу не міряти одну епоху міркою інших. Для певного періоду мовного розвитку може бути визначений свій набір екстралінгвальних

чинників, релевантних для виникнення фразеологізмів. Вони допомагають окреслити тенденції й напрямки в зміні світовідчуття й світосприймання людини певної історичної епохи і, як наслідок, властивих їй цінностей і образів. Подібна систематизація досліджуваних фразеологічних одиниць (ФО) здійснюється із залученням широкого екстралінгвального контексту для виявлення так званого 'культурного' компоненту значення.

У нашому дослідженні зроблене теоретичне узагальнення і здійснене нове розв'язання наукової проблеми, що виявляється в установленні діахронічних закономірностей розвитку фразеологічної системи німецької мови, адекватно представлених на певному культурно-історичному тлі, у визначенні національної специфіки процесів фразеологічного вираження картини світу в німецькій мові VIII-XVII століть, у вивченні асоціативного сприйняття висловлювання залежно від змін у мовній картині світу, у встановленні екстра- й інтралінгвальних чинників розвитку фразеологічної образності, а також в описі моделей у діахронії для виявлення найпродуктивніших з них і визначення їх константних і змінних елементів.

2. Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор. Попри те, що в останні десятиліття з'явилося чимало праць лінгвокультурологічного характеру (Антропова, 2004; Брисіна, 2003; Головіна, 2007; Кримская, 2005; Маслова, 2001; Постовалова 1999 та ін.), проблема діахронічного дослідження фразеологічного складу з позиції лінгвокультурологічного аспекту ще досить широко не висвітлена.

Розвиток засобів фразеологічної номінації є складною діалектичною єдністю двох протилежних тенденцій: тенденції до зміни фразеологічного складу і тенденції до його стійкості, послідовності. У процесі діахронічного розгляду фразеологічна система – рухливе, постійно еволюціонуюче явище, суттєвими рисами якого є підвищена динамічність і мобільність. Безперервність існування фразеологічного складу підтримується певною зоною стійкості ФО, які не підлягають процесам деактуалізації. У повному розумінні цього слова стабільність виявляється лише в семантиці ФО. В аспекті лінгвокультурології стереотипи і символи, покладені в основу фразеологічного значення, формують картину світу, залишаючись незмінними навіть за глобальної зміни менталітету, тому що вони безпосередньо пов'язані з системою найзагальніших світобачень людини.

Ці фактори уможливають характеристику фразеологічного складу німецької мови VIII-XVII століть у межах динамічної і статичної діахронії. Динамічна діахронія передбачає розкриття динамічності мовних явищ на кожному конкретному етапі їхнього

розвитку, враховуючи як власне мовні, так і екстралінгвальні чинники, які вплинули на цей процес. Статична діяхронія є ключем до пояснення безперервності існування фразеологічного складу і підтримується певною зоною стійкості ФО, що не піддається процесам деактуалізації.

3. Постановка завдання. Маючи в розпорядженні методологічний апарат сучасної лінгвістики (у тому числі й антрополінгвістики), а також культурології, спираючись на відомі принципи опису семантичних процесів, що відбуваються в корпусі ФО, можна досить адекватно дослідити фразеологічний склад з історичного погляду. До того ж, проведений аналіз переконує, що історичне вивчення фразеологізмів є необхідним, тому що дослідження, які існують, висвітлюють неоднорідний, стрибкоподібний характер формування фразеологічної системи. Пояснення багатьох фразеологічних процесів варто шукати в культурно-історичній специфіці кожної епохи, а також в історичній своєрідності формування літературної мови взагалі.

Мета дослідження – визначення позамовних чинників впливу на становлення фразеологічних одиниць німецької мови.

Мета роботи зумовлює розв'язання таких **завдань**:

- проведення історичного й генетичного аналізу складу ФО німецької мови;
- виявлення тематико-ідеографічних характеристик фразеологізмів німецької мови VIII-XVII століть;
- встановлення культурно-національних чинників виникнення та розвитку фразеологізмів;
- встановлення лінгвальних та екстралінгвальних чинників розвитку фразеологічної образності;
- опис структурно-семантичних моделей ФО німецької мови в діяхронії, виявлення та визначення найпродуктивніших константних і змінних елементів, властивих встановленим структурно-семантичним моделям.

Найважливішими аспектами й одночасно об'єктами дослідження фразеологічного складу німецької мови VIII-XVII століть є: 1) аспекти, пов'язані з культурною традицією: особливості світогляду, звичаї, обряди, побут, вірування, духовне життя, наука, мистецтво; 2) аспекти, пов'язані з соціальними чинниками: різновиди суспільного устрою, соціальні норми, цінності, соціально значущі риси особистості, професійна діяльність, орієнтація людини в часі й просторі; 3) аспекти, пов'язані з етнопсихологією: результати оволодіння людиною психічним світом, емоційні стани, риси характеру і т. ін.; 4) аспекти, пов'язані зі специфікою тезаурусної організації культурно-мовної спільноти:

система традиційних образів, порівнянь, символічне вживання певних денотатів; 5) аспекти, які визначаються специфікою мови певної культурно-мовної спільноти: система стереотипів; система символів, еталонів; етикетні форми.

4. Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Мова як суспільне явище, що розвивається нерозривно від того чи іншого суспільства, здатна виконувати, крім своєї основної комунікативної функції, тобто бути засобом спілкування, ще й кумулятивну, сутність якої полягає в тому, що вона може виступати сховищем накопиченого колективного досвіду. Саме завдяки кумулятивній функції мови національно-культурна специфіка виявляється у ФО дуже яскраво, у ній знаходять відбиття своєрідність побуту та життя певного народу, вона конденсує в собі весь складний комплекс культури і психології цього народу, неповторний спосіб його образного мислення. Це означає, що фразеологізми формують у мовній картині світу, зокрема у нашому дослідженні давньоверхньонімецького (двн.), середньовірноговерхньонімецького (свн.) і ранньоновірноговерхньонімецького (рнвн.) періодів, склад так званих етно-культурних маркерів. З огляду на це об'єктом пильної уваги стали ті ФО двн. періоду (переважно германські, не запозичені), які ґрунтуються на давніх поглядах і повір'ях, спільних для індоєвропейських народів, оскільки із затемненням давніх вірувань і вимиранням забобонів фразеологізми втрачають зв'язок з ними і стають незрозумілими без спеціальних етимологічних розвідок.

На стадії письмової фіксації мови, починаючи з перших пам'яток давньоверхньонімецького періоду, відзначається розвинена система усталених словосполучень (УС) ідіоматичного й неідіоматичного типу. Ідіоматику представлено у відносно малому обсязі. Окремі класи ФО розвиваються з різним ступенем інтенсивності. Так, дієслівно-іменні фразеологізми неідіоматичного типу особливо різноманітні в структурному й семантичному плані вже у двн. мові. У середньовірноговерхньонімецькій мові відбувається збільшення кількості дієслівно-іменних УС за рахунок 1) збільшення кількості активних дієслів, що беруть участь в утворенні фразеологізмів, 2) структурної розмаїтості ФО, 3) збільшення іменників з абстрактною семантикою в складі ФО. У процесі розвитку мови спостерігається становлення аналітичних дієслівно-іменних словосполучень. Щодо ідіоматики, то, очевидно, вона розвивається в рнвн. період. На діяхронічному рівні простежується послідовність певних моделей, продуктивність окремих компонентів, зокрема дієслів із широкою семантикою.

Визначаючи характер досліджуваних одиниць, виходимо з того, що ‘... фразеологізація – це процес семантичного перетворення, що приводить до формування нових одиниць мови. Залежно від того, поширюється цей процес на все словосполучення чи тільки на його частину, семантичне перетворення може бути повним або частковим. Між компонентами фразеологічної одиниці, що характеризуються повним семантичним перетворенням, існує двостороння значеннєва залежність. Такі фразеологічні одиниці називаються ідіомами й мають цілісне значення (Назарян 1981: 29)’. Однак, з огляду на той факт, що дослідження історичне і пов’язане із фразеологічною системою дvn., свн., і рнvn. періодів, відмінною від фразеологічної системи сучасної мови (як приклад, наведемо широку варіативність ідіоматичних висловів, не завжди яскраво виражений характер ідіоматичності: уживання в тому самому контексті прямого й переносного значень синтаксичної конструкції), необхідно під час вибору робочого терміна для досліджуваних одиниць відбити в ньому початковий і кінцевий етап формування стійкого словосполучення – від стану, коли воно має форму вільного словосполучення, до моменту, коли воно, володіючи вже цілісним значенням, стає ідіоматичним. Під ідіомами маються на увазі структурно застигли словосполучення, зазвичай переосмислені й експресивні, що утримують хоча б одне повнозначне слово.

За одиницю дослідження в роботі взято УС, побудовані за певними моделями, які, маючи значеннєву цілісність і семантичну стійкість, відтворюються в текстах як готові одиниці. Для виділення фразеологізмів у текстах застосовано комплекс критеріїв (формальний, семантичний, лексичний, синтаксичний, критерій повторюваності), серед яких домінує семантичний.

Одним з основних положень, на які спирається наше дослідження, є висновок, зроблений авторами наявних нечисленних робіт в галузі історії німецької мови про те, що фразеологічний склад вже на ранніх етапах розвитку мови має системний характер і розвивається в діахронії. Розподіл фразеологізмів дvn., свн. і рнvn. періодів за тематико-ідеографічними групами дає можливість виявити особливості фразеотворчого процесу цих епох. Тематичні угруповання ФО є виявом системного характеру фразеологічного складу і безпосередньо корелюють із культурно-історичним контекстом епохи. Підвищеною активністю фразеологічної номінації відрізняються такі тематико-ідеографічні групи як „Соціальні відносини”, „Емоційна сфера людини”, „Християнські вірування” та ін.

Аналіз ФО двн., свн. і рнвн. періодів було здійснено на основі:

- 1) виявлення екстралінгвальних чинників, відбитих у безеквівалентних фразеологізмах;
- 2) визначення стереотипів, символів, властивих для кожного конкретного етапу розвитку ФО;
- 3) встановлення національно-культурних конотацій ключових слів і концептів культури, закладених у фразеологізмах;
- 4) з'ясування особливостей національного членування мовної картини світу й особливостей національного менталітету як лінгвокреативного мислення.

На основі проведеного в роботі аналізу виявлено національно-культурні чинники, релевантні для становлення фразеологічної картини світу двн., свн. і рнвн. періодів. Для двн. періоду – це язичницькі уявлення, спільні для носіїв індоєвропейських мов, соціальні відносини, професійна діяльність, риси характеру, почуття. Актуальними символами цієї епохи є позначення частин тіла, одягу, природи, тваринного світу, поняття часу й простору, продуктів, чисел. На формування фразеологічного складу свн. періоду найбільше вплинули такі фактори: культурні традиції, ритуал, етикет, особливості спілкування, соціальна орієнтованість, професійна діяльність, психологічний стан людини, лицарська культура, художня література. Значними символами в цей період стали частини тіла, одяг, природа, тварини. До вирішальних чинників, релевантних для фразеотворення пізнього середньовіччя належать: німецька міфологія, давнє право й судочинство, селянські звичаї і селянське господарство, християнство, формування нових економічних відносин та деякі інші. Отже, можна встановити аспекти, які виявилися універсальними при дослідженні становлення фразеологічної картини світу німецького народу VIII-XVII століть. Вони є актуальними для кожного з досліджуваних періодів. До них належать міфологія, релігія, система стереотипів і символів, пов'язана з компонентами-соматизмами, позначеннями тварин.

У створенні фразеологічної образності беруть участь екстралінгвальні (відображення фразеологізмами певних реалій) та лінгвальні чинники. Аналіз останніх торкається проблеми семантичної трансформації образу ідіоми. Вона передбачає його зміну або стирання у процесі існування ФО. З цим пов'язується, зокрема, і така категоріальна особливість деяких парних форм та застарілих форм божіння й клятв у рнвн. період, як утрата ними або зведення до мінімуму в процесі стирання образу, який стоїть за ними, денотативного значення. Як наслідок такі одиниці мають винятково емоційне навантаження і виступають як посилення виразності. Семантичним процесом, протилежним стиранню, є створення більш яскравого образу ідіоми, наприклад, у процесі заміни компонента фразеологізму, що є ядром словосполучення.

Переосмислення в ФО здійснюється в основному завдяки метафоричним, метонімічним процесам та порівнянням. Образну структуру фразеологізмів можна розподілити на кілька семантичних груп. Найпоширенішими серед них у досліджувані періоди виявилися анімалістичні порівняння, що виражають стан, поведінку, здібності людини; соматичні метафори, що характеризують внутрішні якості людини, особливості її поведінки, ставлення до того, що відбувається; метафоричні перенесення, побудовані на явищах повсякденності, пов'язані із взаєминами між людьми, психологічним станом людини і викликані, як правило, негативним життєвим досвідом. У роботі образи представлено як моно- (образи тварин, соматизми 'Herz', 'Auge', 'Ohr'), так і поліасоціативні ('Recht', 'Tag', 'Weg', 'Ende', 'Feld').

Екстралінгвальними чинниками, які забезпечують збереження ФО, є:

- 1) належність фразеологізмів до найбільш фразеологічних сфер культури – релігії, аспектів психічної діяльності людини, міжособистісних стосунків, соціальних відносин;
- 2) стійкість асоціації, покладеної в основу ФО. Це такі універсальні образи, як 'Auge', 'Herz', 'Hand', 'Ohr' та ін.

Зникнення фразеологізму може зумовлюватися змінами в політико-економічній та соціальній сферах життя. Менше збереглося одиниць із таких сфер, як лицарство, військові дії, судочинство, побут. Неактуальність образу, покладеного в основу ФО, для сучасного носія мови може призвести до зникнення фразеологізму, виходу його з ужитку.

Фразеологізми правомірно розглядати як модельовані комплексні знаки, тому що вони, по-перше, поєднують в одну структуру завдяки семантичним трансформаціям кілька готових знаків мови, по-друге, утворюються за типовими семантико-синтаксичними моделями, що характеризуються єдністю семантичних і структурних типів. Утворення ФО за структурно-семантичними моделями й подальший розвиток їхньої семантики в діячорнії визначається як лінгвальними чинниками (підготовленістю німецької мови в типологічному розумінні до утворення нових одиниць за вже закріпленими в мові семантико-синтаксичними моделями, наявністю семантичної трансформації одного з компонентів або комплексного знака загалом), так і екстралінгвальними чинниками (зміною реалій), а також залученням нових слів-компонентів до складу структурно-семантичних моделей.

Здійснене порівняння дозволяє зробити такі висновки щодо розвитку моделей у діячорнії: моделі УС характеризуються наступністю в діячорнії. При цьому константними є їхня семантика й структура; стійкість моделей у діячорнії відносна. Отже, можливі зміни значень моделей (за рахунок розширення, а також конкретизації вже наявних) і їхньої

структури (більш активними стають прийменникові моделі); до змінних компонентів моделей належить їхнє лексичне наповнення. Його розмаїтість може збільшуватися або зменшуватися в різні періоди, що пов'язується з розвитком лексичного складу мови; усередині моделей можливі різноманітні формальні варіанти. Засвідчено, що у релігійних джерелах переважають номінативні сполучення. У текстах ділової прози представлено здебільшого дієслівні конструкції й парні словосполучення. Продуктивність УС виражається, наприклад, у тому, що в усіх функціональних стилях VIII-XVII ст. дуже поширені аналітичні дієслівно-іменні сполучення з прийменником. Найбільш продуктивними виявляються моделі парних словосполучень, що функціонують у різні періоди без змін з боку структури й семантики.

Розвиток фразеології характеризується суперечливими тенденціями. З одного боку, це серійно-типізований характер образності, який виявляється в наявності активних фразеологічних моделей. Дослідники виділяють семантичну й формальну одноманітність цілих серій ФО, що зумовлюється тенденцією до уніфікації й відповідає тенденції до економії мовних ресурсів. Однак легкість відтворення готової мовної моделі послаблює її виражальні можливості. Тому, з іншого боку, є тенденція до появи ФО, які залишаються за межею модельованих утворень. Це ФО з структурно-семантичною організацією, яка не має аналогів у фразеологічній системі мови, має нерегулярний, одиничний характер, що є закономірним явищем, яке своїм існуванням зобов'язане мові як діалектичній єдності системності та асистемності. На думку Д.О. Добровольського, досить важливою стосовно внутрішньої організації фразеологічної системи є проблема відношення регулярного і нерегулярного, системного і асистемного, симетричного і асиметричного, модельованого і немодельованого в фразеології (Добровольський 1991: 95-96).

Причиною виникнення немодельованих ФО може стати непродуктивність образно-мотиваційної бази цих ФО через її затемнення або невідповідність сучасним уявленням, невисокий прагматичний ефект. Це явище зумовлюється також протилежною причиною, а саме: індивідуальністю образу, оригінальністю його інтерпретації, що зумовлює високий прагматичний потенціал УС. Наявність модельованих та немодельованих ФО – результат існування двох різнонаправлених тенденцій, які забезпечують високу динамічність фразеологічного складу: тенденції до експресивності, до підвищення інформативності УС та тенденції до збереження максимальної пристосованості мови до потреб суспільної комунікації, до полегшення декодування значення ФО.

Усього в роботі проаналізовано 6015 ФО VIII-XVII століть. Нами зафіксовано в текстах і словниках двн. періоду 867 одиниць, які складаються з 330 (38%) ідіоматичних та 537 (62%) неідіоматичних словосполучень. Установлено, що серед них переважають усталені дієслівні словосполучення (520 – 59%). Також зафіксовано 204 номінативних ФО і 143 парних УС.

У текстах і словниках свн. періоду зареєстровано 2500 ФО. У свн. період істотно збільшилася кількість дієслівних усталених словосполучень (1707 УС). Зросла кількість номінативних УС – 476 одиниць. Компаративні (56 УС) й парні фразеологізми (261 УС) свн. періоду нечисленні, хоча в діяхронії німецької мови вони досить продуктивні.

Кількість фразеологізмів у рнвн. період значно розширюється порівняно з раннішими періодами. У рнвн. період зростає кількість парних висловлювань, побудованих за принципом додатковості й опозиції. Цей період відзначається збільшенням образних порівнянь, пов'язаних з характеристикою якості й дії. З 2648 фразеологізмів, зафіксованих у текстах рнвн. періоду, до складу сучасної німецької мови увійшло близько 25% одиниць (662 ФО).

5. Висновки з даного дослідження та перспективи подальших розвідок у даному напрямі. Розвиток фразеологічного складу детермінується дією різноспрямованих тенденцій: активної тенденції до регулярності (системності) фразеологічного складу і тенденції до унікальності (асистемності). Тенденція до регулярності виявляється в: уніфікації компонентного складу фразеологізмів, розширенні міри лінійного подовження ФО, збільшенні в три рази загальної кількості високо- та середньочастотних фразеологічних компонентів, а також у підвищенні фразеотворчої активності значної кількості фразеологічних компонентів, в серійності процесів фразеотворення. Тенденція до унікальності (асистемності) є рушійною силою низки процесів і виявляється у використанні слів-історизмів як фразеологічних компонентів, у збільшенні кількості фразеологізмів з унікальними, оригінальними образами, у деякому підвищенні частки ФО з менш регулярною мотивованістю, а також фразеологізмів з імпліцитним характером зв'язку між планом вираження і планом змісту.

Проведене дослідження відкриває нові перспективи вивчення ФО як у синхронії на більш ранніх етапах, так і в діяхронії німецької мови. Цей досвід може бути використаний під час аналізу текстів різної тематики, різних жанрів, а також різних епох. Студіювання способів вербалізації як універсальних (позачасових), так і історично зумовлених понять будь-якої культури у комплексних знаках доцільно проводити на основі текстового матеріалу відповідних періодів і вивчати розвиток системи

комплексних знаків, зокрема і їхні семантичні трансформації, у зв'язку зі зміною культурного фону. Результати дослідження можуть послужити складовою повнішого й ґрунтовнішого аналізу німецького фразеологічного складу як системи в розвитку. Щодо історичної фразеології німецької мови маємо на увазі подальше обсервування закономірностей, властивих фразеологізмам як комплексним номінативним знакам із позицій лінгвокультурологічного підходу.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Антропова В. В. Фразеологизмы с теологическими, демонологическими компонентами и их дериватами в современном русском языке : семантический и лингвокультурологический аспекты: дис. ... канд. филол. наук : 10.02.01 / Антропова Вера Владимировна. – Челябинск, 2004. – 209 с.
2. Брысина Е. В. Этнолингвокультурологические основы диалектной фраземики Дона: дис. ... доктора филол. наук : 10.02.01 / Брысина Евгения Валентиновна. – Волгоград, 2003. – 543 с.
3. Головіна Н. Б. Фразеологізми зі значенням побажання в німецькій та українській мовах (лінгвокультурологічний аспект) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.17 „Порівняльно-історичне і типологічне мовознавство” / Н. Б. Головіна. – 2007. – 21 с.
4. Добровольский Д. О. К проблеме фразеологических универсалий / Д. О. Добровольский // Филологические науки. – 1991. – № 2. – С. 95-103.
5. Крымская М. Я. Семантический и лингвокультурологический анализ фразеологизмов со значением процесса речи в русском и французском языках: дис. ... канд. филол. наук : 10.02.20 / Крымская Мария Яковлевна. – М., 2005. – 334 с.
6. Маслова В. А. Лингвокультурология : учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / Маслова В. А. – М.: Издательский центр „Академия”, 2001. – 208 с.
7. Назарян А. Г. История развития французской фразеологии / Назарян А. Г. – М. : Высшая школа, 1981. – 188 с.
8. Постовалова В. И. Лингвокультурология в свете антропологической парадигмы (к проблеме оснований и границ современной фразеологии) / В. И. Постовалова // Фразеология в контексте культуры. – М., 1999. – С. 28-45.